३. भारत आणि युरोपीय वसाहतवाद

३.१ पोर्तुगीज
३.२ ब्रिटिश
३.३ डच
३.४ फ्रेंच

मागील पाठात युरोपीय वसाहतवाद आणि त्याचा जगाच्या इतिहासावर झालेला परिणाम यांचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. जागतिक आढावा घेतल्यावर युरोपीय वसाहतवादाचा भारतातील विस्तार आणि भारतावरील परिणाम या पाठात पाहणार आहोत.

३.१ पोर्तुगीज

पोर्तुगीज दर्यावर्दी वास्को-द-गामा इ.स.१४९८ मध्ये कालिकत (कोझीकोडे) येथे पोचला. पोर्तुगिजांनी अरब आरमाराचा पराभव करून भारताच्या समुद्रकिनाऱ्यांवर आपले वर्चस्व निर्माण करण्यास सुरुवात केली. दक्षिण हिंदुस्थानातील राज्यांमध्ये असणाऱ्या आपापसातील भांडणांचा त्यांनी फायदा घेतला. पश्चिम किनाऱ्यावर त्यांनी आपल्या वसाहती स्थापल्या. पोर्तुगिजांनी वसाहतींच्या रक्षणासाठी किल्ले उभारले. किल्ल्यांच्या आधारे बाह्य हल्ल्यांपासून आपल्या वसाहतींचे रक्षण करायचे आणि समुद्रमार्गे किल्ल्यांना रसद पुरवायची ही पोर्तुगिजांची युद्धनीती होती. त्यांचे आरमार प्रबळ होते. किनाऱ्यावर आरमारी छापा घालून शत्रूचा मुलुख ते उद्ध्वस्त करत असत. या आरमाराचा सामना करणे स्थानिक भारतीय सत्तांना शक्य झाले नाही. पुढे हिंदी महासागरावर पोर्तुगिजांनी वर्चस्व स्थापल्यावर भारतीय राजांना हिंदी महासागरात जहाजे पाठवायची असतील तर पोर्तुगिजांचे परवाने (कार्ताझ) घेणे आवश्यक झाले. परवान्याशिवाय प्रवास केल्यास पोर्तुगीज जहाज जप्त करत किंवा ते बुडवत असत. पोर्तुगिजांचे आरमारी सामर्थ्य एवढे होते की, मुघल, आदिलशाही व कुतुबशाही या सत्तांनासुद्धा कार्ताझ घेणे गरजेचे झाले. इ.स.१६०८ पर्यंत भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर दीव, दमण, चौल, गोवा (साष्टी व बारदेशसह), होनावर, गंगोळी, बसरूर, मंगलोर, कन्नूर, कोडुंगल्लूर, कोची आणि कोल्लम येथे पोर्तुगिजांनी वसाहती उभारल्या. तसेच पूर्व किनाऱ्यावर नागपट्टिणम, मयिलापूर (सांव थोम) आणि बंगालमध्ये हुगळी येथे पोर्तुगीज व्यापाऱ्यांनी वसाहती उभारल्या. पोर्तुगिजांच्या या पूर्वेकडील साम्राज्याची राजधानी गोवा येथे होती.

करून पहा.

केरळ राज्यात वास्को-द-गामाच्या नावाने असलेल्या चर्चची माहिती आंतरजालाच्या मदतीने मिळवा.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

कार्ताझ : कार्ताझच्या दस्तऐवजांमध्ये सामान्यतः जहाजाचे नाव, तांडेलाचे नाव, कोठून कोठे जाणार, त्यात स्वसंरक्षणार्थ असलेली शस्त्रास्त्रे इत्यादी तपशील असे.

केप ऑफ गुड होपपासून पूर्वेस चीनमधील मकावपर्यंत पोर्तुगिजांच्या ज्या वसाहती होत्या त्या सर्वांचा समावेश एकत्रितपणे त्यांच्या भारतीय साम्राज्यात ('एस्तोदा द इंडिया') होत असे. त्यावर पोर्तुगालच्या राजाने नेमलेल्या मुख्य अधिकाऱ्यांमध्ये 'विजरई-इ-कपितांव-जराल' (राजप्रतिनिधी व सेनापती) असत. ही नेमणूक तीन वर्षांसाठी असायची. मुख्य अधिकाऱ्याला सल्ला देण्यासाठी राज्य सल्लागार मंडळ असे. या मंडळात गोव्याचा 'अर्सबिश्पु' (मुख्य धर्मगुरु), 'शान्सेलर' (न्यायाधीश), 'वेदोर द फझेंद' (मालमत्तेवरील अधिकारी) आणि गोव्याचा 'कपितांव' (कॅप्टन) यांच्या बरोबरीने काही वंशपरंपरागत उमराव या मंडळात असत. विजरई हा मंडळाच्या अध्यक्षस्थानी असे.

सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात दरवर्षी पोर्तुगालमधून सरासरी पाच जहाजे भारतात येत होती. या जहाजांवर तोफा असत. पोर्तुगीज दमण, वसई आणि गोवा येथे जहाजे बांधत. त्यासाठी लागणारे सागाचे उत्तम, टिकाऊ

लाकूड येथे उपलब्ध होते. पोर्तुगीज आरमारातील सैनिक पोर्तुगालहून भारतात पाठवले जात. सतराव्या शतकात हिंदी महासागरात झालेल्या नाविक लढायांमध्ये डच व इंग्रजांनी पोर्तुगिजांचा पराभव केला. या काळात छत्रपती शिवाजी महाराजांचा अपवाद वगळल्यास इतर भारतीय सत्तांकडे स्वतःचे आरमार नव्हते. त्यामुळे पोर्तुगिजांशी सामना करणे भारतीयांना अवघड होते.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

पोर्तुगीज व्यापार : कालिकतचा राजा झामोरीन याने वास्को-द-गामाबरोबर पोर्तुगालच्या राजाला पाठवलेल्या पत्रात लिहिले, ''आमच्या राज्यात दालचिनी, लवंग, सुंठ, मिरी आणि जवाहिर यांची समृद्धी असून आपलेकडून सोने, चांदी, पोवळी इत्यादी जिन्नस आम्हाला मिळावे, अशी आमची इच्छा आहे.'' कालिकत आणि कन्नूर येथून गेलेला माल वास्को-द-गामाने पोर्तुगालमध्ये विकला त्या मालातून त्याने पोर्तुगाल ते भारत आणि परतीच्या प्रवासाच्या खर्चाच्या साठपट किंमत वसूल केली.

पोर्तुगिजांनी त्यांच्या सत्तेखालील प्रदेशात ख्रिस्ती धर्माखेरीज इतर धर्मांची प्रार्थना स्थळे बांधण्यास वा दुरुस्त करण्यास बंदी केली. त्यांनी अन्य धर्मियांना त्यांच्या पद्धतीने धार्मिक उत्सव साजरे करण्यास वा लग्न समारंभ साजरे करण्यास बंदी घातली. स्थानिक भाषांचीही गळचेपी केली. धर्मांतर करणाऱ्यांना पोर्तुगिजांनी नोकऱ्या देण्यास सुरुवात केली. त्यांनी आपल्या सुरुवातीच्या कारकिर्दीत गोव्याला मुक्त बंदराचे स्वरूप दिले. त्यामुळे आशियातील देशोदेशींचे व्यापारी गोव्यात येत असत.

३.२ ब्रिटिश

ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना ३१ डिसेंबर १६०० रोजी झाली. इंग्लंडच्या एलिझाबेथ राणीने कंपनीला पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्याचा परवाना दिला.

जहाजे पूर्वेकडील देशात पाठवणे, तेथे माल विकून जो पैसा मिळेल त्यातून आणि पाठवलेल्या रोख रकमेतून प्रामुख्याने मसाल्याचे पदार्थ खरेदी करणे, ते इंग्लंडमध्ये विकणे व नफा मिळवणे हे कंपनीच्या कामाचे सुरुवातीचे स्वरूप होते. या काळातील जहाजे शिडांवर चालणारी असल्यामुळे त्यांना वर्षाच्या ठरावीक काळात निघणे आणि ठरावीक वेळी परतणे अपरिहार्य होते. यामुळे माल खरेदी करणे आणि विकणे जिकीरीचे होऊ लागले. भाव कमी असताना खरेदी केलेला माल ठेवण्यासाठी ईस्ट इंडिया कंपनीला कायमस्वरूपी जागा मिळवणे आवश्यक झाले. इंग्लंडहून डिसेंबर ते एप्रिल मध्ये निघायचे आणि भारतातील व्यापार आटोपून पुढील वर्षी जानेवारीत परत जायचे असा कमाल १३ आणि किमान ९ महिन्यांचा क्रम ठरलेला असायचा. यामुळे कंपनीने भारतात वखारी (मालाची खरेदी-विक्री करण्याचे आणि साठवणुकीचे केंद्र) स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. अशा वखारीला 'फॅक्टरी' आणि नोकरांना 'फॅक्टर्स' म्हणत असत. इ.स.१६२३ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना नागरी व लष्करी कायद्यानुसार कंपनीतील नोकरवर्गाला शिक्षा करण्याचा अधिकार दिला गेला. कंपनीला पूर्वेकडील देशांमध्ये व्यापार करण्याचा एकाधिकार मिळाला. इंग्लंडचा राजा दुसरा चार्ल्स याने कंपनीला एकाधिकाराची नवी सनद देऊन पूर्वेकडील देशात किल्ले बांधणे, सैन्य बाळगणे आणि इतर धर्मियांशी युद्ध वा तह करण्याचे अधिकार दिले.

करून पहा.

भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील जहाज बांधणी प्रकल्पाच्या ठिकाणांची यादी तयार करून जहाज बांधणीमध्ये झालेल्या प्रगतीची माहिती मिळवा.

१७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कंपनीचा कारभार सुरत आणि चेन्नई (मद्रास) येथून चालत असे. चेन्नईच्या कार्यकक्षेत भारताचा पूर्वकिनारा, ओडिशा, बंगाल आणि पूर्वेकडील इतर देश होते. सुरतेच्या कार्यकक्षेत महाराष्ट्रातील राजापूर, तांबड्या समुद्रातील मोखा, पर्शियन आखातातील बसरा येथील वखारी होत्या. सुरतेच्या वखारीत एक हिशेबनीस, एक कोठारप्रमुख, एक खजिनदार, काही वखारदार, कारकून असत.

त्यांच्या जोडीला धर्मगुरु, सर्जन व मदतनीस, स्वयंपाकी, प्रेसिडेंटचा नोकर, एक तुतारीवाला असे लोक असत.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

वखार : इंग्रज वखारीसाठी मोठ्या जागा घेत असत. मालाचे कोठार, निवासस्थाने, कार्यालय यासाठी ही जागा असे. वखारीवर इंग्रजांचा झेंडा (पांढऱ्या पार्श्वभूमीवर तांबडा क्रॉस) असे. वखारीतील जेवणात पाव, मांस, भात, डाळ-तांदुळाची खिचडी, लोणचे यांचा समावेश असे. मनोरंजन किंवा नोकरांच्या श्रमपरिहारासाठी कंपनीने सुरत, कारवार, मच्छलीपट्टण, पेतापोली, चेन्नई आणि मुंबई येथे बागा उभारल्या होत्या.

प्रत्यक्ष वखारीत काम करणाऱ्या इंग्रजांमध्ये शिकाऊ उमेदवार (ॲप्रेंटिस), कारकून आणि फॅक्टर असे हुद्दे होते. शिकाऊ उमेदवार ते प्रेसिडेंट सगळे वखारीच्या आवारात राहत असत. तेथे भोजनाची सोय होती. कंपनीने मनाई केलेल्या वस्तू वगळून (कापड, नीळ, मसाल्याचे पदार्थ, लोकर, शिसे, प्रवाळ, हस्तिदंत इत्यादी) अन्य वस्तूंचा खासगी व्यापार करण्यास त्यांना परवानगी होती.

कंपनीने संरक्षणासाठी किल्ले बांधण्याचे धोरण सुरू केले. त्यांनी अर्मगाव (चेन्नईच्या उत्तरेस सुमारे ९० कि.मी. अंतरावर) येथे किल्ला तर चेन्नई येथे वखार आणि किल्ला बांधला. या किल्ल्याला 'फोर्ट सेंट जॉर्ज' हे नाव देण्यात आले. तेथेच टांकसाळ सुरू करून त्यात सोने-चांदी, मिश्र धातू आणि तांब्याची नाणी पाडण्यास इंग्रजांनी सुरुवात केली.

करून पहा.

देश-विदेशामधील चलने विविध नावांनी ओळखली जातात. देशाचे नाव आणि त्यांच्या वापरातील चलनाचे नाव अशी यादी तयार करा.

इ.स. १६६१ मध्ये इंग्लंडचा राजा दुसरा चार्ल्स याचे पोर्तुगीज राजकन्या ब्रॅगांझा हिच्याशी लग्न ठरले. पोर्तुगालच्या राजाने त्याला मुंबई बेट आंदण म्हणून दिले. चार्ल्सने अब्राहम शिपमन याला ५०० सैनिक देऊन मुंबईचा गव्हर्नर नेमले. १६६५ मध्ये मुंबई सर्वार्थाने इंग्रजांच्या ताब्यात गेली. मुंबईमध्ये मुंबई, माहीम, परळ, वडाळा, वरळी, शीव आणि माझगाव या सात बेटांचा समावेश होता. मुंबईच्या कारभारासाठी जेवढा खर्च व्हायचा त्या मानाने उत्पन्न कमी असल्यामुळे चार्ल्सने मुंबई बेट ईस्ट इंडिया कंपनीला भाड्याने दिले. कंपनीने इ.स. १६६९ मध्ये सुरतेचा प्रेसिडेंट सर जॉर्ज ऑक्झिंडेन यास मुंबई बेटाचा गव्हर्नर व कमांडर इन चीफ नेमले. मुंबईत इंग्रजांनी टांकसाळ सुरू करून चांदी, तांबे आणि जस्त या धातूंची नाणी पाडण्यास सुरुवात केली. कंपनीने मुंबई बेटावर व्यापारी आणि कारागिरांना येऊन राहण्यास उत्तेजन दिले. मुंबईच्या रक्षणार्थ कंपनीकडे पाच-सहा लहान जहाजे आणि सुमारे तीनशेच्या आसपास सैनिक होते. या सैन्याकडे बंदुका आणि तलवारी असत.

३.३ डच

इ.स.१६०२ मध्ये अनेक डच कंपन्यांनी एकत्र येऊन 'युनायटेड ईस्ट इंडिया' कंपनी स्थापन केली. त्या कंपनीला पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्याचा अधिकार डच सरकारने दिला. त्याअंतर्गत कंपनीला नोकर ठेवणे, वखारी स्थापणे, किल्ले बांधणे, नाणी पाडणे, पौर्वात्य देशांशी युद्ध वा तह करणे असे अधिकार मिळाले. कंपनीने त्यासाठी गव्हर्नर जनरल हा अधिकारी नेमला. १७ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत कंपनीने आफ्रिकेच्या पूर्व किनाऱ्यापासून ते जपानपर्यंत वसाहती आणि वखारी उभारल्या. त्यामध्ये सध्याचे मोझांबिक, दक्षिण आफ्रिका, येमेन, इराक, इराण, पाकिस्तान, भारत, बांगलादेश,

माहीत आहे का तुम्हांला ?

मच्छलीपट्टण येथे डचांची पहिली वसाहत स्थापन झाली. हे बंदर इ.स.पू. ३ ऱ्या शतकापासून अस्तित्वात होते. त्याचा उल्लेख 'पेरिप्लस ऑफ एरिथ्रियन सी'मध्ये आहे. त्यामध्ये मच्छलीपट्टणचे नाव 'मसालिया' असे आहे.

म्यानमार, सयाम, व्हिएटनाम, लाओस, कांपूचिया, तैवान, चीन, जपान, इंडोनेशिया आणि मलेशिया या देशांचा समावेश होता. डचांनी वखारींच्या इमारती बांधून त्याला तटबंदी करून संरक्षणार्थ तोफा ठेवायला सुरुवात केली. डचांच्या नोकरवर्गात स्थानिक लोकांचाही समावेश असे.

डचांनी भारतात मच्छलीपट्टण, पेतापुली, पुलिकत, तिरूपापुलियर, पूर्त नोव्हू, कारिकल, चिन्सुरा, ठठ्ठा, आग्रा, अहमदाबाद, भडोच, खंबायत, सुरत, नागपट्टण येथे वखारी स्थापल्या. विजयनगरच्या शासकीय परवानगीने त्यांनी पुलिकत आणि नागपट्टण येथे किल्ले बांधले. पुढे डचांनी पोर्तुगिजांचा पराभव करून कोची, कोडुंगलूर, कन्नूर आणि कोल्लम येथील किल्ले स्वतःच्या ताब्यात घेतले. कोचीच्या राजाशी तह करून डचांनी काळ्या मिरीची निर्यात करण्याचा एकाधिकार मिळवला. १७ व्या शतकाच्या सुरुवातीला डचांचे आरमार प्रबळ होते. कोणत्याही बिकट प्रसंगी भारताच्या किनाऱ्यावर वीस जहाजांचे आरमार आणि ३-४ हजार सैनिक उतरविण्याची त्यांची क्षमता होती. मुघल, आदिलशाही आणि कुतुबशाही जहाजांना डचांकडून परवाना घ्यावा लागे. परवाना न घेता प्रवास केल्यास जहाज जप्त केले जाई.

३.४ फ्रेंच

इ.स.१६६४ मध्ये फ्रान्सचा अर्थमंत्री कोल्बेर याच्या पुढाकाराने 'फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनी' (La Compagnie des Indes Orientales) स्थापण्यात आली. फ्रान्सचा राजा चौदावा लुई याने कंपनीला पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्याचा, सैन्य व आरमार बाळगण्याचा आणि कर माफीचा अधिकार दिला. पौर्वात्य राजांशी तह वा युद्ध करण्याचाही अधिकार कंपनीला मिळाला. कंपनीने इ.स. १६६६ मध्ये मुघल बादशाह औरंगजेब याच्या दरबारात एक शिष्टमंडळ पाठवून सुरत येथे वखार टाकण्याची परवानगी मिळवली. फ्रेंचांनी १६६८ मध्ये पहिली वखार सुरत येथे स्थापन केली. त्यानंतर पाँडिचेरी (पुदुच्चेरी), चंद्रनगर, माहे, कारिकल, राजापूर, बालासोर, कासिमबझार, मच्छलीपट्टण येथे वखारी स्थापल्या. या काळात फ्रेंचांचा कुतुबशाही, डच यांच्याशी संघर्ष चालू होता. पाँडिचेरी हे फ्रेंचांचे मुख्य ठाणे होते. या प्रदेशावर कर्नाटकच्या नवाबाची सत्ता होती. हे नवाबपद मिळवण्यासाठी नवाबाच्या घराण्यांत सत्तास्पर्धा सुरू झाली. ब्रिटिश आणि फ्रेंच दोघांनीही यामध्ये हस्तक्षेप सुरू केला. यातूनच इ.स.१७४४ ते १७६३ या काळात इंग्रज-फ्रेंच यांच्यात तीन युद्धे झाली. याला 'कर्नाटक युद्धे' म्हणतात. तिसऱ्या युद्धात इंग्रजांनी फ्रेंचाचा पराभव केला. सत्तास्पर्धेत फ्रेंच नामोहरम झाल्यामुळे भारतात इंग्रजांना प्रबळ युरोपीय स्पर्धक उरला नाही.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी परकीय सत्तांच्या वसाहतवादाला कसे तोंड दिले, याची माहिती आपण पुढील पाठात घेणार आहोत.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून पूर्ण विधाने पुन्हा लिहा.

१. वास्को-द-गामा हा .... या देशाचा दर्यावर्दी होता.
   (अ) पोलंड (ब) इंग्लंड
   (क) फ्रान्स (ड) पोर्तुगाल

२. इंग्लंडच्या .... ने कंपनीला पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्याचा परवाना दिला.
   (अ) सर जॉर्ज ऑक्झिंडेन
   (ब) एलिझाबेथ राणी
   (क) राजकन्या ब्रॅगांझा
   (ड) दुसरा चार्ल्स

(ब) पुढील संचामधील 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

	'अ' गट		'ब' गट
१.	अर्सबिश्पु	-	मुख्य कार्यकारी अधिकारी
२.	शान्सेलर	-	न्यायाधीश
३.	वेदोर द फझेंद	-	मालमत्तेवरील अधिकारी
४.	कपितांव	-	कॅप्टन

प्र.२ पुढील संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

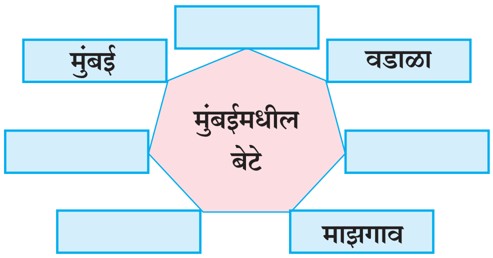

प्र.३ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. भारतीय सत्ताधीशांना कार्ताझ घेणे गरजेचे होते.
२. पोर्तुगिजांशी लढा देणे भारतीयांना अवघड झाले होते.

प्र.४ खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. भारतात पोर्तुगिजांनी कोठे कोठे वसाहती स्थापन केल्या?
२. डच सरकारने युनायटेड ईस्ट इंडिया कंपनीला कोणकोणते अधिकार दिले?

उपक्रम

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या (१६०० ते १८५७ काळातील) गव्हर्नरांची नावे संकलित करा.

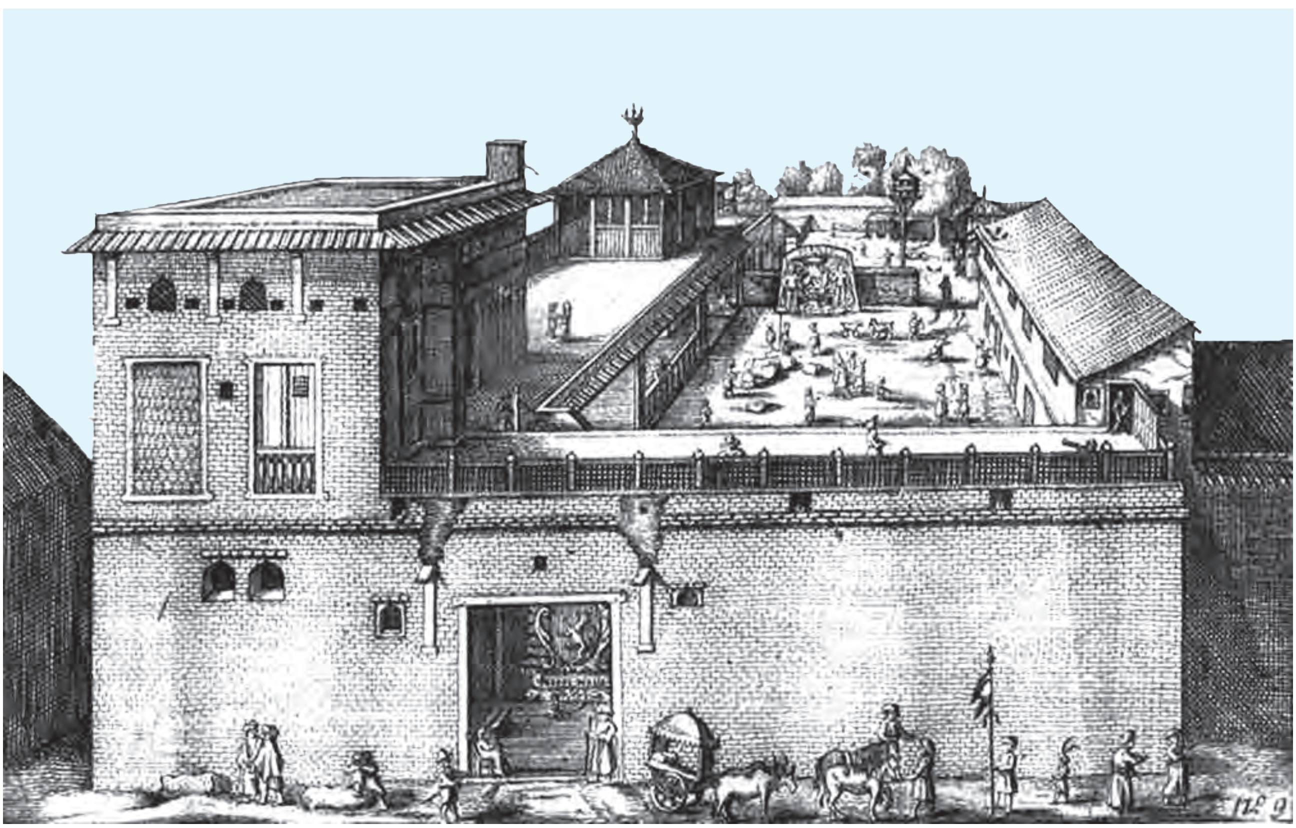

इंग्रजांची वखार – सुरत